

Печатки виконкомів — цінне історичне джерело. Зображення на печатках змінювались залежно від тих чи інших історичних подій. Вони виникли в період боротьби трудящих нашої країни за владу Рад і свідчать про непорушну єдність робітників і селян, символізують нове життя, яке несе трудящим Радянська влада. На печатках виконавчих комітетів ми бачимо зображення п'ятикутної зірки, сонячного проміння, плуга, молота.

Наявність відбитка печатки на документах дає можливість встановити час їх виникнення, стверджує факт існування установи (в данному випадку виконавчого комітету). Наприклад, на акті про розподіл землі та майна між жителями с. Киїнки Чернігівського повіту від 7 лютого 1918 р. поставлено печатку Киїнського сільського виконавчого комітету³⁸. Отже, у січні—лютому 1918 р. в с. Киїнці існував виконком сільської Ради.

З допомогою печаток можна встановити і вивчити мережу виконавчих комітетів на Чернігівщині, документальні матеріали яких майже не збереглися.

Таким чином, у фондах виконавчих комітетів є значний сфрагістичний матеріал, який потребує виявлення, обліку, дальшого вивчення.

К. Ф. Короткова

ПЕЧАТИ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫХ КОМИТЕТОВ ЧЕРНИГОВЩИНЫ (1917—1923 гг.)

Резюме

Печати исполнительных комитетов являются ценным источником для изучения советского строительства на Черниговщине. Изображения на печатках свидетельствуют о нерушимой дружбе рабочих и крестьян, символизируют счастье, которое несет трудящимся Советская власть.

В фондах ревкомов и исполкомов выявлено 83 оттиска печатей губернских, уездных, волостных и сельских исполкомов. В сочетании с другими источниками печати могут дать много интересных данных о борьбе трудящихся Черниговщины за власть Советов. Документальные материалы исполнительных комитетов сохранились частично. С помощью же печатей можно установить сеть исполкомов, время их возникновения.

Сфрагистический материал, имеющийся в фондах исполкомов, требует выявления, учета и дальнейшего изучения.

В. О. Гавриленко

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В історії України друга половина ХІХ ст. була періодом важливих економічних і соціальних зрушень. Вона пройшла під знаком ліквідації феодально-кріпосницьких відносин та інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. В історичній науці буржуазній історіографії протистояли революційно-демократична, а згодом і марксистська історична думка.

У другій половині ХІХ ст. починається новий етап розвитку української сфрагістики¹. Вона розвивалася головним чином у рамках буржуазно-дворянської історіографії, яка, незважаючи на методологічну обме-

³⁸ Чернігівський облдержархів, ф. р.-122, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 13.

¹ В. О. Гавриленко. Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини ХІХ ст. Початок української сфрагістики.— «Архіви України», 1969, № 6, стор. 16—24.

женість, ще не вичерпала своїх прогресивних можливостей і переживала певне, обтяжене суперечностями, піднесення. Сфрагістика виділяється з дипломатики в окрему історичну дисципліну. Печатки починають вивчати як спеціальні історичні джерела, як твори прикладного мистецтва. Вони дають багатий матеріал дослідникам палеографії, геральдики, нумізматики та інших історичних дисциплін.

Сфрагістичні дослідження другої половини XIX ст. започатковані двома невеличкими за обсягом працями О. М. Лазаревського (1834—1902) — визначного українського історика, представника прогресивного напрямку в українській історіографії. Сфрагістикою О. М. Лазаревський зацікавився ще у молоді роки, навчаючись в останньому класі 2-ї петербурзької гімназії. В 1854 р. він опублікував у газеті «Черниговские губернские ведомости» (№ 4) «Сфрагистическую заметку». В статті досліджено сім українських печаток: генерального обозного Війська Запорізького Івана Ломиковського, печатку Війська Запорізького на документі 1735 р., печатку Стародубського полковника (пізніше гетьмана) Івана Скоропадського, печатки Ніжинського козацького полку, Конотопської сотні Ніжинського полку. Одним з перших О. М. Лазаревський звернув увагу на сфрагістичні пам'ятки міст. Він описав печатки Глухова і Конотопа.

Стаття О. М. Лазаревського цінна не лише фактичним матеріалом, а й тим, що в ній міститься заклик вивчати сфрагістичні пам'ятки, подаються практичні поради збирачам і дослідникам печаток. «Вважаю не зайвим,— писав О. М. Лазаревський,— звернути увагу осіб, які повідомляють редакції «Черниговских губернских ведомостей» стародавні акти, на таку обставину: печатки, що є, очевидно, на більшій частині цих актів, майже завжди залишаються поза увагою. Тим часом їх описання могло б служити матеріалом для української сфрагістики, яка, незважаючи на свої тісні рамки, все-таки могла б зацікавити».

«Сфрагистическая заметка» вийшла окремим відбитком² і була відома не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Вона відіграла значну роль у становленні української сфрагістики, популяризації сфрагістичних пам'яток серед дослідників і любителів старовини.

У 1858 р. О. М. Лазаревський помістив у «Черниговских губернских ведомостях», № 9, ще одну статтю під назвою «Сфрагистическая заметка», в якій дослідив печатку чернігівського полковника Павла Полуботка.

Відгукнувшись на заклик О. М. Лазаревського, молодий чернігівський дослідник Г. О. Милорадович включив до своєї збірки документів «Материалы для истории Южной Руси» описи 18 козацьких печаток. Його збірка спочатку була надрукована у «Черниговских губернских ведомостях»³, а потім вийшла окремою книгою⁴. Г. О. Милорадович детально дослідив зображення і форму печаток, написи на них він подав у графічному вигляді, тобто із збереженням порядку розміщення абrevіатур (сиглів) у полі печатки. У збірці описано печатки гетьманів, чернігівських, ніжинських і стародубських полковників та сотників, генерального запорізького судді, духовенства, магістратів міст Батурина, Гадяча, Кролівця, Новомлинська та ін.

Важливим кроком у розвитку вітчизняної сфрагістики була праця українського етнографа і краєзнавця народницького напрямку Петра Савича Єфименка (1835—1908) «Юридические знаки»⁵. У ній на основі

² А. л. Л. и й. Сфрагистическая заметка. 1854, 6 стор.

³ «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 10—12, 14—24.

⁴ Г. Милорадович. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов, 1858, 109 стор.

⁵ П. С. Єфименко. Юридические знаки. (Опыт исследования по сравнительному обычному праву). — «Журнал министерства народного просвещения», 1874, кн. 10, стор. 53—83; кн. 11, стор. 145—170; кн. 12, стор. 271—293 з 1 табл.

великого фактичного матеріалу з'ясовується роль і значення знаків власності у побуті та виробничій діяльності населення Російської імперії. Дослідник детально вивчає питання походження знаків власності східних слов'ян. Він заперечує теорію запозичень знаків власності від сусідніх народів і доводить їх стародавнє місцеве походження. Наприклад, у «Руській правді» вони відомі під назвою «п'ятен» і «знамен»; їх у той час застосовували для таврування коней і позначення бджолиних бортей. Свідчення «Руської правди» підтверджується записом Іпатіївського літопису 1169 р.⁶

Теорія запозичень і тісно пов'язані з нею теорії культурних кругів та міграцій, якими буржуазна історіографія оперувала при з'ясуванні нових, невідомих раніше історичних явищ, найбільшого свого розвитку досягли у кінці XIX—на початку XX ст. Велика заслуга П. С. Єфименка в тому, що він зрозумів хибність цих концепцій ще в їх зародковому стані. Він був далекий від тверджень про замкнутий характер історичного розвитку нашої країни, про її культурну відособленість. Він визнавав культурні впливи і взаємозв'язки, але не надавав їм вирішального значення у розвитку суспільства⁷.

З цих же позицій П. С. Єфименко розглядав питання про печатки вітчизняної сфрагістики. Він відстоював самотутнє походження сфрагістичних пам'яток стародавньої Русі і доводив, що основою, «коренем» печаток і гербів послужили знаки власності. Печатки з'явилися на тій стадії розвитку знаків власності, коли вони набрали виразно індивідуального характеру, тобто стали особистими знаками. Із знаків власності виникли також торгові і митні тавра. Спочатку їх ставили безпосередньо на товари або на привішені до них дощечки, а згодом почали витискати на свинцевих пластинках — пломбах.

Позитивною рисою, яка виділяє працю П. С. Єфименка з інших тогочасних досліджень, є те, що в ній вивчення фактичного матеріалу тісно пов'язується з його теоретичним осмисленням, з намаганням автора встановити суспільні процеси, які стояли за тією чи іншою пам'яткою матеріальної культури, в даному випадку сфрагістичними знаками. Він встановив три важливі положення, які мали велике значення у вивченні пломб. По-перше, у стародавній Русі митними знаками служили особисті знаки великих і удільних князів, що розвинулися на основі їх родових знаків. При нанесенні на товари вони ставали урядовими таврами і набирали офіційної чинності. По-друге, родові і особисті княжі знаки (пломби) були тісно пов'язані з грошовим обігом, зокрема з так званими хутровими грошима. П. С. Єфименко пише: «У нас спершу цілі шкури, затавровані родовими або особистими князівськими знаками (а таврувати ті речі, що призначалися для продажу, зокрема хутро і шкури, було у звичаї), а потім частини їх ходили замість грошей»⁸. Особливо важливе і принципове значення мало висунуте П. С. Єфименком положення про наявність органічних зв'язків між пломбами і вислими свинцевими печатками. Дослідник вбачає між ними подібність не лише у зовнішньому вигляді, символіці і сюжетних мотивах зображень, а й у самій суті, функціональному значенні.

П. С. Єфименко приділяв увагу вивченню методики геральдично-сфрагістичних досліджень. Він одним з перших у вітчизняній історіографії при розгляді печаток, пломб і юридичних знаків застосував метод аналогії та історико-порівняльний метод. Дослідник прагнув встановити закономірні зв'язки у розвитку знаків власності, з'ясувати причини, які впливали на зміни їх форми і функцій. Він зазначає, що знаки власності змінювались під впливом суспільних умов, зокрема таких важливих мо-

⁶ П. С. Єфименко. Вказ. праця, кн. 10, стор. 72—80.

⁷ Там же, стор. 74.

⁸ П. С. Єфименко, кн. 11, стор. 165.

ментів у житті суспільства, як перехід від скотарства до землеробства, від родового до общинного ладу і т. п.

За браком джерельних даних і нерозробленістю предмета історик не зміг дати вичерпну відповідь на всі порушені ним питання. Декларативними були його методологічні принципи. Непослідовна позиція дослідника у вивченні закономірностей розвитку знаків власності, печаток і пломб. Він потрапляє під вплив одного з напрямів буржуазної історіографії — позитивізму — і механічно переносить закони природи на суспільні відносини. «Розвиток знаків,— пише П. С. Єфименко,— здійснюється під впливом тих самих законів, які панують і в світі органічних форм»⁹. Відповідно до цього дослідник вводить і специфічні терміни: «види» і «особи», «ембріони знаків» і т. п. Однак, незважаючи на наявні в ній недоліки, праця «Юридичні знаки» була помітним явищем у розвитку вітчизняної сфрагістики. Висунуті П. С. Єфименком положення набагато випередили судження сучасних йому дослідників.

У розширенні джерельної бази і публікації сфрагістичного матеріалу (як і в першій половині століття) провідна роль належала археографічним комісіям та архівам. Продовжуючи випуск попередніх серій джерел, археографічні комісії приступають до друку великої кількості нових документів. У легендах до опублікованих документів подаються відомості про форму, зображення і написи печаток, матеріал і колір відбитків, способи прикладання печаток та інші сфрагістичні дані.

Описи чи знімки печаток зустрічаються в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России»¹⁰, виданих Археографічною комісією, у публікаціях Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів¹¹ та в інших археографічних виданнях. В «Актах» зроблено описи печаток Богдана Хмельницького і Борзенського полковника Мартина Небаби¹². На печатці останнього зображено геральдичний щит, оточений витієватим оздобленням і розділений надвое, у правій його частині — пернач, у лівій — жезл Меркурія. Навколо щита літери: М.Н. Б.П. В.З., що означає «Мартин Небаба Борзенський полковник Війська Запорізького». Вживання аббревіатур (сиглів) замість повного напису та різного виду картушів, наметів, закручених вінєток у стилі українського барокко, прикладом яких може служити печатка М. Небаби, було типовим для української козацької сфрагістики XVII—XVIII ст.

Печатку і факсиміле підпису Б. Хмельницького з «Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленного 16 октября 1649 года» опублікував відомий видавець українських історичних джерел і досліджень О. М. Бодянский¹³. О. М. Лазаревський описав печатку Війська Запорізького з універсалу гетьмана Гаврила Крутневича 1603 р.¹⁴

Цікаві сфрагістичні матеріали знаходимо в археографічних публікаціях Західної України. Ставропігійський інститут опублікував велику та малу печатки князя Костянтина Острозького і печатку львівського владика Гедеона Балабана¹⁵. В ювілейному виданні на честь 300-ї річниці Львівського Ставропігійського братства подано малюнки і описи 23 печаток з документів, що мали відношення до історії цього братства: дві

⁹ П. С. Єфименко. Вказ. праця, кн. 12, стор. 288.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I—XV. СПб., 1861—1892.

¹¹ Архив Юго-Западной России, ч. I—VIII. К., 1859—1914.

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, 1861, стор. 345; додаток, стор. 120.

¹³ Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1874, кн. 3, стор. 340, табл. ілюстрацій.

¹⁴ А. Л. Универсал гетьмана Гаврила Крутневича 1603 года.— «Киевская старина», 1898, т. 60, кн. 1, отд. II, стор. 1—4.

¹⁵ Временник Института ставропигийского с месяцесловом, 1867, год 4, стор. 72, 73, 76.

печатки Ставропігійського братства XVI ст.; печатки львівського архітектора Павла Римлянина та майстрів, які брали участь у спорудженні успенської церкви¹⁶. В «Актах гродських і земських», що видавались у Львові, друкувалися описи печаток західноукраїнської шляхти, духовенства, міст і цехів¹⁷. У четвертому томі цього видання зроблено стислий опис найдавніших цехових печаток Львова з документа 1425 р., що зберігався у львівському бернардинському архіві¹⁸.

У додатку до творів молдавського літописця Мирона Костіна, виданих у Бухаресті, знаходимо знімок печатки Чернівців з 1765 р. Печатка восьмигранна, з розеткою (стилізованою квіткою) у центрі поля і круговим написом українською мовою¹⁹.

Новий живучий струмінь у розвиток сфрагістики вносить археологія. Важливим джерелом нагромадження матеріальної бази сфрагістики стають печатки, пломби та інші сфрагістичні знаки, знайдені археологами під час розкопок. У 60—70-х роках минулого століття у розвитку археології спостерігаються значні зміни. Вітчизняні археологи переключають свою увагу з досліджень пам'яток античної культури Північного Причорномор'я, що було характерним для першої половини століття, на вивчення матеріальних пам'яток давньої Русі. Під час розкопок могил, городищ і поселень давньої Русі знаходили печатки, циліндри, персні і пломби. Протягом другої половини століття їх нагромаджено чимало.

Початок дослідженням давньоруських сфрагістичних пам'яток поклав керченський краєзнавець і археолог Юхим Юхимович Люценко. Він дослідив вислу свинцеву печатку з написом «От Ратибора», знайдену в Криму біля Єникале. Ю. Ю. Люценко приписує її київському боярину і тисяцькому Ратибору, призначеному у 1079 р. тмутараканським посадником²⁰. Досліджуючи печатку, археолог зіткнувся із значними труднощами. Сфрагістична пам'ятка, пролежавши у землі довгий час, пошкодилася. Крім того, були втрачені прості можливості її хронологічного визначення за датою документа. Не маючи необхідного досвіду, Ю. Ю. Люценко допускає помилку у відчитанні напису лицьового боку печатки, де він вбачає ім'я «Николай» замість напису «О. Климент».

З виходом у світ статті Ю. Ю. Люценка вивчення печаток стародавньої Русі набрало систематичного характеру. Професор Д. Я. Самоквасов при розкопках древньоруських могил біля Корсуня знайшов печатку митрополита Кирила Грека²¹; П. Г. Лебединцев відшукав у с. Вищгороді на Київщині чотирикутну мідну матрицю XI—XII ст.²²; Л. Лаврецький під час розкопок фундаментів церкви Спаса у с. Залукві під Галичем натрапив на свинцеву печатку єпископа Косми з часів Ярослава Осмомисла²³; у Крилосі біля Галича знайдено вислу печатку з грецьким написом «Теодосій»; міщанин м. Переяслава Ш. А. Найдис у 1888 р. знайшов печатку з загадковим написом «Дьнеслово»²⁴; український археолог

¹⁶ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. Львов, 1886, т. I, табл. ілюстрацій.

¹⁷ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwu tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. I—IX. Lwów, 1868—1883; в інших томах цього видання описи печаток немає.

¹⁸ Там же, т. IV, 1873, стор. 134.

¹⁹ Miron Costin. Opere complete, t. 2. Bucuresci, 1888, стор. 641.

²⁰ Е. Люценко. О древней вислой свинцовой печати с надписью «От Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве. — Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874, т. 2. К., 1878, стор. 165—169.

²¹ «Газета А. Гатцука», 1881, № 45, стор. 756.

²² Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1875 год. К., 1876, стор. 4.

²³ Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской матицей, вып. 4. Львов, 1886, стор. 217.

²⁴ Н. Петров. Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода. — Труды имп. Киевской духовной академии, 1913, май, стор. 70.

М. Ф. Біляшівський добув на Княжій горі у Києві ще одну печатку київського митрополита Кирила Грека (1225—1233 рр.)²⁵.

В. Б. Антонович у 1895 р. склав археологічну карту Київської губернії, в якій поряд з іншими археологічними пам'ятками подано відомості про знахідки печаток у м. Києві, селах Вишгороді і Трипіллі²⁶.

Археологи звернули увагу на сфрагістичні пам'ятки Візантії. Візантійські печатки були знайдені у Херсонесі, Феодосії, Керчі, у с. Партевіт, що біля гори Аю-Даг, та на території інших візантійських колоній Криму. У Неаполі скіфському (околиця м. Сімферополя) під час розкопок були виявлені єгипетські скарабеї; вони надійшли в музей Таврійської архівної комісії²⁷. Ці своєрідні сфрагістичні пам'ятки, які виконували роль печаток і талісманів, були знайдені також біля Кирилівського монастиря у Києві²⁸, на території Дніпропетровської області²⁹, в Одесі³⁰, Керчі³¹, у стародавньому поселенні Ольвії³², на острові Березані, що біля м. Очакова³³. Археолог О. О. Бобринський під час розкопок могила біля м. Сміли Київської губернії добув ассирійський циліндр із халцедону, на якому зображено коня³⁴. Археологи зробили правильний висновок, що знахідки єгипетських жуків-скарабеїв, циліндрів, античних гем, пломб і клейм, візантійських печаток свідчать про культурні і торговельні зв'язки стародавніх держав Середземномор'я з населенням України.

Діяльну участь у збиранні, вивченні і збереженні сфрагістичних пам'яток взяли працівники музейних установ. На перших порах печатки у музейних колекціях зустрічалися рідко. Масове нагромадження сфрагістичних пам'яток у фондах музеїв спостерігається в останній третині XIX ст. Через своїх дійсних членів, кореспондентів і любителів старовини музейні установи провели розшуки історичних пам'яток, у тому числі й печаток, по всій території України. Особливо ретельно були обстежені ризниці церков і монастирів, помістя дворян тощо. Збагачуються музеї сфрагістичними пам'ятками з археологічних розкопок та речами, знайденими під час земляних робіт. Цікаві у науковому відношенні колекції печаток зібрали Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, який очолював відомий український дослідник М. І. Петров, музей старожитностей Київського університету, музей Одеського товариства історії і старожитностей, львівські музеї «Народного дому» і Любомирських, сховище старожитностей Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та ін.

Важливе значення у розвитку сфрагістики, зокрема у поживленні збиральницької діяльності, відіграло відкриття способу гальванопластики, на основі якого виготовлялись муляжі печаток. Протягом другої по-

²⁵ Н. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1892 г.— «Киевская старина», 1893, т. 41, апрель, стор. 141.

²⁶ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии.— Древности. Труды имп. Московского археологического общества, т. 15. 1895, стор. 18, 25, 32.

²⁷ П. С. Уварова. Областные музеи.— Труды VII археологического съезда в Ярославле, т. 2. М., 1891, стор. 318.

²⁸ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве (в здании университета св. Владимира). К., 1899, стор. 92.

²⁹ Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Екатеринослав, 1905, стор. 38.

³⁰ Записки классического отделения имп. Русского археологического общества, т. VI. СПб., 1910, стор. 176.

³¹ Б. Тураев. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях.— Записки восточного отделения имп. Русского археологического общества, т. XII, в. 2—3, стор. 217.

³² Н. И. Петров. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Николаем Александровичем Леопардовым. К., 1895, стор. 38.

³³ Б. Тураев. Скарабеи с о. Березани.— Известия имп. археологической комиссии, 1911, в. 40, стор. 118—120, іл.

³⁴ А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I. СПб., 1887, стор. 95.

ловини ХІХ ст. техніка виготовлення відливків значно удосконалюється. Крім гальванопластики, почали застосовуватись інші, менш трудомісткі і дешевші способи копіювання сфрагістичних пам'яток.

Застосування муляжів печаток полегшило сфрагістичні дослідження, сприяло популяризації пам'яток сфрагістики. Якщо раніше оригінали печаток були доступні лише вузькому колу дослідників, що мали змогу працювати безпосередньо в архівах чи музеях, то впровадження у практику муляжів розширило коло дослідників. Вдало виконаний зліпок може з успіхом замінити сфрагістичну пам'ятку, а в деяких випадках він дає кращі результати, ніж оригінал. Наприклад, при виготовленні фотопропродукції з муляжа зберігаються всі істотні елементи печатки, але можна уникнути другорядних деталей: нерівномірно відтиснутих граней, незначних пошкоджень на поверхні печатки, різного забарвлення відтиску — всього того, що негативно впливає на якість фотознімку. Після винайдення способу літографії виготовлення муляжів стало ще одним важливим кроком на шляху розвитку технічних прийомів дослідження печаток.

Музеї України у ХІХ ст. виконували наукові функції; науково-популяризаторській, освітній діяльності не приділялося належної уваги. Важливу роль у популяризації сфрагістичних пам'яток у той час відіграли тимчасові виставки музейних предметів. Сфрагістичні пам'ятки були представлені на виставках ІІІ і ХІ археологічних з'їздів, що проходили у Києві у 1874 і 1899 рр.³⁵, на виставці старожитностей, організованій у 1861 р. при закладі Оссолінських, на археологічно-етнографічній виставці, що проходила у Львові в 1885 р.³⁶, та на археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту³⁷.

Сфрагістичні пам'ятки зацікавили колекціонерів. При всіх своїх недоліках приватне колекціонування відіграло позитивну роль у збільшенні джерельної бази сфрагістики. Колекціонери виявили і зібрали великий фактичний матеріал, провели попереднє дослідження його. На Україні предметом приватного колекціонування були три види сфрагістичних пам'яток: давньоруські свинцеві булли і пломби, античні геми, візантійські молівдовули. Серед колекціонерів-аматорів сфрагістичних старожитностей виділяються постаті археолога і антикварія К. В. Болсуновського, київського колекціонера М. О. Леопардова, збирача стародавніх гем Т. В. Кибальчича.

Робота, проведена працівниками архівів і музеїв, археологами України, колекціонерами-аматорами по збиранню, опису та реєстрації печаток, поставила вивчення української сфрагістики на міцну базу першоджерел і дала можливість пошукати сфрагістичні дослідження. Розширюється проблематика дисципліни, дослідники вивчають не лише вітчизняні пам'ятки — давньоруські і запорізькі печатки, а й сфрагістичні матеріали стародавнього світу, Візантії і сусідніх країн.

Позитивний вплив на розвиток сфрагістичних досліджень на Україні справила російська сфрагістика, яка у другій половині ХІХ ст. досягла певних успіхів у розробленні теоретичних питань, удосконаленні дослідницької техніки і методики. Особливо тісні зв'язки між російською і українською сфрагістикою склалися в галузі досліджень давньоруських печаток. Сфрагістичні пам'ятки великих київських князів і печатки Галицько-Волинського князівства розглядалися у двотомній праці О. Б. Ла-

³⁵ Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве. К., 1874, стор. 57, 62, 65, 82; К. Болсуновский. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI русского археологического съезда в Киеве. Витрина А. Привесные печати и пломбы. К., 1899, 10 стор.

³⁶ Katalog wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie. Lwów, 1885.

³⁷ И. Шараневич. Отчет из археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте. Львов, 1889, стор. 22, 25.

кієра³⁸. В альбомі печаток директора Московського архіву міністерства закордонних справ М. А. Оболенського були репродуковані печатки українських міст — Києва, Гадяча, Чернігова, Переяслава, Козельця і Стародуба³⁹.

Певну роль у популяризації сфрагістичних знань на Україні і в залученні до сфрагістичних досліджень нових наукових сил відіграли все-російські археологічні з'їзди, ініціатором скликання яких було Московське археологічне товариство. Із 15 археологічних з'їздів на Україні відбулося 6: у Києві (1874, 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) і Чернігові (1908 р.). На з'їздах працювали спеціальні секції нумізматики і сфрагістики, на яких заслуховувалися реферати про монети і печатки. На III археологічному з'їзді у Києві Ю. Ю. Люценко повідомив про вислу свинцеву печатку з ім'ям Ратибора⁴⁰, на одеському археологічному з'їзді Ф. Успенський інформував про олов'яні печатки, які застосовувались у Візантії для опечатування землемірних вірвовок⁴¹, на XI з'їзді, що відбувся у Києві, К. В. Болсуновський прочитав доповідь про свинцеві пломби з умовними знаками церковних свят⁴² тощо.

Сфрагістичні дослідження на Україні цього періоду зосереджувалися у трьох великих наукових центрах: Києві, Одесі і Львові. У Києві досліджували печатки козаків, в Одесі вивчали візантійські молівдовули і античні сфрагістичні пам'ятки, у Львові основну увагу приділяли дослідженню середньовічних печаток шляхти, міст і цехів. Спільною темою, що об'єднувала наукові інтереси дослідників печаток трьох центрів, була сфрагістика Київської Русі і періоду феодальної роздробленості. Вчені півдня України вивчали печатки Тмутараканської землі, у Києві досліджували печатки великих князів і духовенства, у Львові — сфрагістичні пам'ятки Галицько-Волинського князівства.

В кінці XIX ст. у зв'язку з розгалуженням музейної мережі, сфрагістичні дослідження виходять за межі названих центрів і розвиваються у Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Харкові та інших містах.

Важливу роль у розвитку української сфрагістики відіграв журнал «Киевская старина», який виходив з 1882 р. у Києві. На його сторінках друкувались описи та ілюстрації печаток, вміщалися сфрагістичні розвідки. В одному з перших номерів журналу було опубліковано повідомлення О. М. Лазаревського, в якому автор розповідає про гетьманську печатку у золотій оправі і срібну печатку генерального суду, що залишились у м. Глухові після відкликання у Петербург гетьмана Кирила Розумовського⁴³. О. М. Лазаревський висловив думку про оригінальність і самобутність українських печаток. У повідомленні «До історії цехів» він писав, що «козацька старшина не заглядала у польські гербажі, а вдовольнялася козацькими емблемами: хрести, шаблі, місяці, зірки»⁴⁴. Самобутній характер сфрагістичних пам'яток України підтвердився наступними дослідженнями.

У 1887 р. «Киевская старина» опублікувала невелику статтю О. П. Барсукова (1844—1914), в якій послідовно викладено історію пе-

³⁸ А. Лакнер. Русская геральдика; кн. 1—2. СПб., 1855.

³⁹ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. М., 1880.

⁴⁰ Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г., т. 2, стор. 165—169.

⁴¹ Ф. М. Успенский. Византийские землемеры. — Труды VI археологического съезда в Одессе, т. 2. Одесса, 1888, стор. 285—286.

⁴² Труды XI археологического съезда, т. 2. М., 1902, стор. 158.

⁴³ А. Л. Лазаревский. Гетьманские клейноды (1758 г.). — «Киевская старина», 1882, май, стор. 343—344.

⁴⁴ А. Л. К истории цехов. — «Киевская старина», 1899, т. 65, июнь, стор. 132.

чаток Малоросійської колегії⁴⁵. На початку статті О. П. Барсуков інформує про найдавнішу з відомих запорізьких печаток, надану козакам у 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм. Автор не посилається на джерело, але слово в слово передає згадки про цю печатку з книги О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание». Слідом за Шафонським він помилково вважав, що печатка 1576 р. була у вжитку запорізької канцелярії аж до скасування гетьманського управління на Україні в 1764 р. Передрукувавши малюнок, вміщений на одній з топографічних карт книги Шафонського, він видав його за зображення найдавнішої козацької печатки. З цим малюнком пов'язано багато непорозумінь в українській сфрагістиці.

Основна частина праці О. П. Барсукова написана ним на матеріалах власних архівних розшуків. Барсуков розглядає печатку Малоросійської колегії, заснованої за наказом Петра I в 1722 р. у м. Глухові, печатку міністерської канцелярії, відкритої Петром II у 1728 р. при українському гетьмані Данилові Апостолові, і печатку Малоросійської колегії, надану Катериною II генерал-губернаторові України графу П. О. Рум'янцеву в 1766 р. Особливо детально автор вивчає останню печатку: подає документальні згадки про її зображення і напис, розповідає про порядок затвердження у сенаті. О. П. Барсуков зробив першу спробу систематизації урядових печаток України, але матеріали, залучені ним, були далеко не повними. Автор обмежився виписками з архівних джерел і ілюстраціями печаток.

Український археолог М. Ф. Біляшівський дослідив вислу свинцеву печатку с таємничим написом «Дьнеслово», яку він відносить до чернігівського князя Давида Святославовича (1107—1123)⁴⁶.

З київським науковим центром пов'язано дослідження дрогичинських свинцевих пломб. Наукове вивчення цих пам'яток розпочав у 1864 р. археолог з Вільно К. П. Тишкевич, який вбачав у них релігійні символи племені ятв'ягів. Вивчення пломб тривало у 90-х роках минулого століття, коли між ученими розгорілась дискусія з приводу їх походження. Український археолог К. В. Болсуновський при допомозі мешканців Більська і Дрогичина Антона Борщевського та Фелікса Коханського склав велику колекцію дрогичинських археологічних знахідок. Частину своїх пломб, в основному дублетів, він передав колекціонерові-аматорові Миколі Олександровичу Леопардову. Останній видав невелику брошуру про дрогичинські пломби⁴⁷.

Праця Леопардова написана в ідеалістичному дусі. Автор прагне підпорядкувати історичні знання потребам теології. На його думку, пломби були прототипом натільного хреста і належали християнським біженцям від гонінь Риму, які нібито переселились на Західний Буг у перших сторіччях нашої ери. Він висуває припущення, що в Дрогичині у III ст. існувала «фабрика» пломб, яка постачала їх таємними шляхами християнам Римської імперії. Християнська община Дрогичина, на думку Леопардова, складалася, переважно з слов'ян. Своє припущення він виводить із свідчення «Повісті временних літ», про те, що слов'янські племена «летичей и тиверцев сядяху по Бугу и Днестру», причому помилково ототожнює Західний Буг з Південним Бугом.

У статті «О печати царева мужа»⁴⁸ Леопардов висуває інший здогад. Використавши згадку літопису Нестора про опечатування візантій-

⁴⁵ А. Барсуков. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II.— «Киевская старина», 1887, т. 19, сентябрь, стор. 90—92, іл.

⁴⁶ Н. Беляшеский. Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея.— «Киевская старина», 1888, т. 22, июль, стор. 133—135.

⁴⁷ Н. Леопардов. набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. К., 1890, 10 стор.

⁴⁸ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, сер. 2, вып. 1, 1891, стор. 19—24.

ськими службовими особами паволок, куплених руськими купцями у Царгороді, він вбачає у дрогичинських пломбах печатки візантійських митниць. Нагромадження пломб саме у Дрогичині Леопардов пояснював тим, що вони відокремлювались від товарів «обліковцями» князя для встановлення суми митних зборів.

Висунуті Леопардовим припущення не були випадковим явищем у дореволюційній історіографії. Вони породжені речознавчим характером буржуазно-дворянської сфрагістики, формальними методами дослідження. Відриваючи речові пам'ятки від суспільного середовища, на ґрунті якого вони виникли, буржуазні дослідники наділяли речі самостійним змістом. У зображенні печаток, гербів, монет і водяних знаків вони вбачали прихований, таємний зміст, загадкові символи тощо. Внаслідок цього вивчення речових пам'яток нерідко ставало самоціллю і відривалося від історії.

Дрогичинським пломбам присвячено ґрунтовне дослідження професора Київського університету І. В. Лучицького (1845—1918)⁴⁹.

Його праця складається з трьох розділів. У першому — «Питання про дрогичинські старожитності в археологічній літературі» — автор розглядає історіографію питання. Він звільняє процес вивчення пломб від різного роду домислів і необґрунтованих тверджень. Лучицький відкидає «ятв'язьку» теорію К. П. Тишкевича і рішуче заперечує антинаукові припущення М. О. Леопардова. Поряд з правильними положеннями в огляді допущено ряд суттєвих помилок в оцінці праць деяких попередників автора. Захопившись розглядом торгових знаків Ганзейського союзу і не приділивши належної уваги вивченню фактичного матеріалу, Лучицький заперечує місцеве, тобто давньоруське, походження пломб, яке висунув один із серйозних дослідників цих пам'яток М. П. Авенаріус. Виступає він також проти митної теорії К. В. Болсуновського, що визнавала пломби в основній масі місцевими виробами. Позиція, зайнята Лучицьким по відношенню до М. П. Авенаріуса і К. В. Болсуновського, визначалася його власною концепцією походження дрогичинських пломб як торгових знаків.

Історіографічний огляд Лучицького став важливою віхою у вивченні дрогичинських знахідок. Його значення виходило далеко за межі цього вузького питання. Лучицький довів, що критичний підхід важливий при оцінці не лише писаних джерел, а й пам'яток матеріальної культури.

У другому розділі своєї праці «Клейма та їх використання в середній віці і в новий час» Лучицький на основі великого джерельного матеріалу, почерпнутого з праць вітчизняних і головним чином зарубіжних дослідників, з'ясовує питання про походження родових і торгових знаків.

Останній розділ статті присвячений дослідженню питання про роль Дрогичина як перевалочного пункту на великому торговому шляху, що з'єднував Ганзу з північно-західною та південною Руссю. У Дрогичині товари перевантажувалися з водного транспорту на сухопутний. Під час цієї операції пломби або навмисно відривали, або вони випадково відпадали з тюків. І. В. Лучицький саме так пояснює велике нагромадження пломб у Дрогичині. Торговим центром Дрогичин був протягом значного відрізка часу — з кінця XIII до XVII ст. На цій підставі Лучицький датує дрогичинські пломби XIV—XVI ст. і переважно XVII ст. Його хронологія, як показали дослідження радянських учених Б. О. Рубакова, В. Л. Яніна та польської дослідниці К. Мусянович, зменшувала вік пломб на кілька століть.

Не дав чіткої відповіді Лучицький також і на питання про належність дрогичинських пломб. На сторінках своєї праці він неоднораз-

⁴⁹ І. В. Лучицький. По поводу «дрогичинских древностей». Заметка к истории торговых сношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью. — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1892, кн. 6, стор. 73—104.

зово зазначає, що на багатьох пломбах зображені літери кирилівського алфавіту, які вказують на давньоруське походження цих знахідок. Але разом з тим всією спрямованістю праці, залученим матеріалом та способом аргументації він підводив читача до розуміння іноземного походження дрогичинських пломб, зокрема як торгових знаків Ганзейського союзу.

Вагомий внесок у вивчення дрогичинських пломб вніс К. В. Болсуновський, що підбив підсумки багаторічних досліджень цих пам'яток. Дослідження дрогичинських пломб Болсуновський розпочав у 1891 р. невеликою працею, надрукованою у журналі Краківського нумізматично-археологічного товариства⁵⁰. Він відносив пломби до економічної сфери і вважав їх таврами митниці, які привішувались на товари при сплаті мита або для позначення того, що вони звільнені від встановлених зборів. На його думку, Дрогичин був важливим торговим пунктом на західноукраїнському кордоні, і в ньому повинна була існувати митниця, де виготовлялись пломби. Слід мати на увазі, що стаття Болсуновського була опублікована ще до виходу праці І. В. Лучицького, коли в поглядах на пломби панували далекі від справжньої науки домисли і припущення. Тому його висновки вражали простотою і ґрунтовністю.

К. В. Болсуновський усвідомлював, що питання про приналежність пломб можна успішно розв'язати лише на основі вивчення всього комплексу археологічних пам'яток, знайдених у Дрогичині. Тому поряд з пломбами він колекціонував прикраси, гудзики, фібули, хрести, печатки та інші дрогичинські знахідки. Значна частина цих пам'яток, так само, як і пломби, була виготовлена з свинцю. На основі дослідження археологічних пам'яток Дрогичина Болсуновський дійшов висновку, що дрогичинські пломби були місцевими виробами і охоплювали щонайменше п'ять віків — X—XV ст.

Велику увагу дослідник приділяв публікації фактичного матеріалу. У 1892 р. він видав обширний каталог дрогичинських свинцевих пломб, в якому на 21 таблиці було репродуковано близько 1000 пломб і печаток⁵¹. Тираж цієї книги був незначним, тому двома роками пізніше Болсуновський долучив до каталога велику вступну статтю і видав нову книгу під назвою «Дрогичинские пломбы»⁵². Вступна глава книги присвячена історіографічним проблемам. Слідом за І. В. Лучицьким Болсуновський зробив детальний аналіз праць вітчизняних дослідників. Але на відміну від попередника, який намагався дати критичну оцінку кожній праці, він став на типову для буржуазного дослідника об'єктивістську, споглядальну точку зору. Однаково позитивну оцінку в нього заслужують псевдонаукові за своїм характером праці графа К. П. Тишкевича і генерала М. О. Леопардова, а також змістовні праці М. П. Авенаріуса, П. С. Єфименка та І. В. Лучицького.

У другій главі книги Болсуновський розробив класифікаційну схему і подав систематичний опис репродукованих на таблицях пломб. В основу його класифікації покладено зображення лицевого та зворотного боків пломб, тобто зовнішні ознаки пам'яток. Дослідник розумів, що запроваджена ним класифікація недосконала, але за відсутністю написів, хронологічних дат та інших вірогідних даних змушений був за вихідну точку класифікації взяти сюжетні мотиви і символіку зображень.

Підкреслюючи місцеве походження пломб, Болсуновський у першій таблиці своєї книги подав репродукції кількох видів свинцевих загото-

⁵⁰ K. Bołsunowski. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu przy mieście Drohiczyń. Studium sfragistyczne.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», t. 1, 1891, № 7, стор. 146—151; № 8, стор. 181—185.

⁵¹ Дрогичинские пломбы из коллекции К. В. Болсуновского. К., 1892, 70 стор., 21 табл.

⁵² К. В. Болсуновский. Дрогичинские пломбы, ч. 1. К., 1894, XLVIII+2+70+2 стор.+21 табл.

вок, що вживались для виготовлення пломб. В одній із подальших таблиць було вміщено зображення спеціальних решіток із свинцевих кульок-заготовок з поздовжніми отворами, з'єднаними, очевидно, для зручності зберігання, тонкими перетинками.

Книга К. В. Болсуновського «Дрогичинские пломбы» не втратила своєї наукової цінності до нашого часу, вона залишається основним джерелом, на яке спираються дослідники при підборі фактичного матеріалу. Описи пломб і печаток цієї книги відзначаються точністю і повнотою, а фототипічні зображення виконані досить досконало.

Ще в першій статті про дрогичинські пломби Болсуновський висловив припущення, що пломби названого типу будуть знайдені і в інших місцевостях. Знахідки О. І. Черепніна біля Рязані і В. М. Ястребова на о. Кам'януватому на Дніпрі підтвердили його припущення⁵³. Український історик М. А. Янчук (1859—1921) опублікував невелику замітку про знахідки пломб біля с. Любово у Литві. Він відносив пломби до сфери торгівлі, а місця їх знахідок, на його думку, могли бути пунктами складу товарів⁵⁴.

Незважаючи на ряд несприятливих обставин, західноукраїнська історіографія другої половини ХІХ ст. зробила крок уперед порівняно з попереднім періодом. Певні зрушення були досягнуті у дослідженні допоміжних історичних дисциплін, зокрема сфрагістики.

Початок вивченню місцевих сфрагістичних пам'яток поклав львівський історик Д. І. Зубрицький (1777—1862). Він описав печатку з грамоти 1316 р. галицько-волинських князів Андрія і Льва ІІ до ордену Хрестоносців⁵⁵. На основі згаданого у написі печатки титула «король Русі» Зубрицький відносить цю пам'ятку до галицько-волинського князя Юрія Львовича (1301—1308). Латинську мову у легенді печатки дослідник пояснював тим, що вона могла застосовуватись для затвердження грамот по закордонних справах.

У Львівському університеті традиції щодо викладання допоміжних історичних дисциплін, закладені ще в кінці ХVІІІ ст. професором Г. Уліхом, продовжив відомий польський історик К. Ліске. Він читав для студентів філософського факультету курси дипломатики й палеографії та вів «палеографічно-дипломатичні вправи», тобто практичні заняття з цих дисциплін⁵⁶. Курси дипломатики й палеографії включали елементи сфрагістики, геральдики та інших допоміжних знань, необхідних історикам при дослідженні писаних джерел.

Пожвавленню сфрагістичних досліджень на Західній Україні сприяла дискусія, що розгорнулася між істориками з приводу походження давньоруських гербів. У ході дискусії було розглянуто значну кількість давньоруських сфрагістичних пам'яток з геральдичними зображеннями. Поштовхом до обговорення послужило висунуте польським дослідником Ф. Пекосінським твердження, що давньоруські гербові знаки почерпнуті з польської середньовічної геральдики⁵⁷. Його твердження впливало з відомих нам теорій запозичень, військових наїздів і міграцій. Характерно, що Пекосінський позбавив права на оригінальність не лише давньоруську сфрагістику й геральдику, а й польські геральдичні знаки, які він виводив з стародавніх скандинавських письмен-рун.

⁵³ А. И. Черепнин. Местная старина.—Труды Рязанской ученой архивной комиссии, т. 9, в. 1. Рязань, 1894, стор. 17—26; В. Н. Ястребов. Поездка на остров Каменоватый.—«Археологические известия и заметки», т. 2, 1894, стор. 155—157, іл.

⁵⁴ Н. А. Янчук. Дрогичинские пломбы.—«Археологические известия и заметки», 1897, т. 5, № 5-6, стор. 197—198.

⁵⁵ Д. Зубрицкий. История древнего Галичкорусского княжества, ч. 3. Львов, 1855, стор. 249.

⁵⁶ Akademische Behörden an der K. K. Universität zu Lemberg. 1872—1875.

⁵⁷ F. Piekosiński. O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu. Kraków, 1888, стор. 64.

З ґрунтовною критикою поглядів Ф. Пекосінського виступив А. С. Петрушевич (1821—1913)⁵⁸. Він відстоював стародавнє походження давньоруських гербів і печаток. Дослідник писав, що перші писемні згадки про печатки на Русі відомі ще з «Повісті временних літ», тобто задовго до нападу польської шляхти на руські землі. Петрушевич звернув увагу дослідників на дрогичинські свинцеві відбитки, в яких він вбачав печатки стародавньоруських купців. Йому вдалося досить правильно встановити хронологію цих пам'яток — датував він їх XII ст. Давньоруське походження дрогичинських свинцевих відбитків Петрушевич визначав на основі вибитих на них кирилівських літер. Цікаво, що він дійшов до цього висновку незалежно від відомих дослідників плombs М. П. Авенаріуса, К. В. Болсуновського та ін. Помилкою Петрушевича було те, що він вважав дрогичинські знахідки не плombsами, а печатками купців, які вони носили прив'язаними на грудях⁵⁹.

У дискусії взяли участь польські історики О. Бальцер, Я. Кохановський, С. Кутшеба, А. Малецький, О. Яблонівський та ін. Більшість з них висловились проти теорії Ф. Пекосінського. Наприклад, О. Яблонівський відзначив, що давньоруські гербові символи надзвичайно різноманітні за походженням і змістом, оригінальні їх композиційні схеми, сюжетні мотиви⁶⁰.

Ф. Пекосінський не вважав себе переконаним і в 1899 р. виступив з великою статтею «Про джерела руської геральдики», в якій відстоював свої попередні погляди⁶¹. Стаття має полемічний характер, але її висновки не в'яжуться з наведеним фактичним матеріалом. На увагу заслуговують лише описи 15 печаток галицько-волинських бояр і духовенства. Вони почерпнуті з документів, які зберігались у польських архівах і не були відомі українським дослідникам.

Перші паростки сфрагістичних досліджень пробиваються і на Закарпатській Україні. У той час тут не було періодичних видань наукового напрямку, тому перші сфрагістичні дослідження про закарпатські печатки з'явилися у наукових виданнях Угорщини. Авторами цих праць були краєзнавці і любителі старовини Закарпаття, угорські історики та археологи.

Мукачівський адвокат, відомий краєзнавець Федір Легоцький (1830—1915) опублікував у будапештському історичному журналі «Віки» дві розвідки про печатки міст. В одній з них він дослідив старі печатки Берегового, у другій — печатки Мукачевого з 1650 р. Автор зробив докладні описи печаток, розібрав їх легенди, подав малюнки пам'яток⁶². Угорський дослідник К. Толь, вивчаючи сільські печатки Угорщини, звернув увагу на печатки сіл Закарпаття. Він дослідив печатки с. Береги з 1567 р. і с. Зміївки з 1557 р., Берегівського комітату⁶³; печатки п'яти марамороських коронних міст, так званих «великих сіл»: Хуста, Тячева, Вишкова, Сігета і Довгого Поля⁶⁴. На сторінках журналу «Віки» Іван Надь опублікував у 1867 р. невелике дослідження про печатку м. Тячева⁶⁵.

⁵⁸ А. Петрушевич. Вопросы и ответы. Письмо 1.—«Новый Галичанин», 1889, ч. 21-24, стор. 256—259, 267—270, 279—282, 291—294.

⁵⁹ Петрушевич. Вказ. праця, стор. 292.

⁶⁰ А. Jabłonowski. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej.—«Kwartalnik historyczny», 1898, стор. 553—559.

⁶¹ F. Piekosiński. O źródłach heraldyki ruskiej.—Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny, nserya II, t. 3. Krakow, 1899, стор. 184—204.

⁶² T. Lehoczky. A beregszászi régi pecsétrol.—«Századok», 1863, стор. 720—725; його ж. Munkács város pecsétje.—«Századok», 1873, стор. 136.

⁶³ K. Thaly. Öt magyar községi pecsét a XVI és XVII századból.—«Századok», 1869, стор. 64; Régi magyar községi pecséték.—«Századok», 1869, стор. 571.

⁶⁴ K. Thaly. Régi magyar községi pecséték és czéhpecséték.—«Századok», 1873, стор. 362.

⁶⁵ I. Nagy. Tócső város pecsétje.—«Századok», 1867, стор. 422—424.

На початку 90-х років вивченням сфрагістичних пам'яток займався вчитель школи м. Севлюша (тепер Виноградове) Йосип Мигалик (1860—1925). Його праці вийшли в «Археологічному віснику» — журналі Угорського товариства археології, історії і нумізматики. Вони були присвячені сфрагістичним пам'яткам цехів, зокрема Й. Мигалик дослідив печатку золотарів м. Ужгорода з 1666 р.⁶⁶

На півдні України сфрагістичні дослідження зосереджувались навколо візантійських пам'яток. Зацікавлення сфрагістиком Візантії пояснювалось недалеким сусідством джерел фактичного матеріалу, що надходив з розкопок колишніх центрів візантійської колонізації у Криму і Північному Причорномор'ї. Нагляд за цими розкопками здійснювало Одеське товариство історії і старожитностей. У його музеях осіли виявлені під час розкопок археологічні пам'ятки, серед яких були печатки, керамічні клейма і геми. Серйозне наукове опрацювання цих знахідок було розпочате директором музею Одеського товариства В. Н. Юргевичем (1818—1898). У 1886 р. він опублікував статтю про булли херсонесського протоспафарія і стратига Георгія Цули і константинопольського архієпископа Михайла⁶⁷. Праця Юргевича була значним явищем у дореволюційній сфрагістиці: він вперше висунув думку про місцеве походження херсонесських печаток і зробив спробу пов'язати вивчення сфрагістичних пам'яток з історією. На основі напису печатки Юргевич вивчав маловідоме питання про перебування хазар у Криму в кінці X—на початку XI ст.

Дослідження візантійських сфрагістичних пам'яток Юргевич продовжив у працях «Свинцовые печати, принадлежащие музею общества»⁶⁸ і «О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского об-ва истории и древностей». Завдяки Юргевичу сфрагістична збірка Одеського музею товариства історії і старожитностей вивчена у всій повноті і добре відома дослідникам візантійських печаток.

Давні традиції мало Одеське товариство історії і старожитностей у дослідженні клейм на глиняних виробках — посуді, цеглі і черепиці. Дослідження цих пам'яток розпочав у 1854 р. член товариства П. Беккер. Пізніше їх вивченням успішно займались В. Н. Юргевич, Е. Р. Штерн та ін.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика оформляється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями. Розширюється проблематика дисципліни, поряд з давньоруськими і козацькими печатками, вивчення яких було характерне для першої половини XIX ст., дослідники звертають увагу на візантійські молівдовули, геми і скарабеї стародавнього світу, керамічні клейма і свинцеві пломби. Основними джерелами поповнення матеріальної бази сфрагістики залишались архіви і археографічні видання, але в останній чверті століття все більшої ваги набувають археологічні знахідки. Діяльну участь у збиранні і дослідженні сфрагістичних пам'яток взяли музеї України. Як і в попередній період, у другій половині XIX ст. основна увага приділялась описові і реєстрації печаток. У міру нагромадження фактичного матеріалу проводилась його попередня систематизація і класифікація.

Сфрагістика була однією з історичних дисциплін, але її зв'язки з історією мали певні особливості. Вони значною мірою проходили у зворотному напрямі, тобто дослідники печаток широко використовували історичні дані для з'ясування сфрагістичних проблем — встановлення

⁶⁶ J. Mihalik. Hazai ötvösczéhek pecsétjei a XVII és XVIII századból. — «Archeologiai Értesítő», 1892, t. 12, № 5, стор. 426—431.

⁶⁷ В. Н. Юргевич. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. — Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 14, 1886, стор. 1—21, іл.

⁶⁸ Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 15, 1889, стор. 41—46, іл.; т. 21, 1898, протоколи, стор. 39—41, іл.

осіб і установ, що виставили печатки, відчитання легенд, пояснення зображень, і зовсім мало уваги приділяли залученню сфрагістичних даних для більш повного і конкретного відтворення історичного минулого. Роль сфрагістичного факту, як правило, недооцінювалась. Спроби Д. І. Зубрицького і В. Н. Юргевича залучити дані сфрагістики до вивчення історичного процесу не дали у той час відчутних наслідків.

В. А. Гавриленко

ИСТОРИОГРАФИЯ УКРАИНСКОЙ СФРАГИСТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.

Резюме

Во второй половине XIX в. украинская сфрагистика оформляется в отдельную историческую дисциплину со своим предметом исследования и специальными задачами. Определились главные направления в развитии сфрагистики: 1) исследование древнерусских актов печатей и пломб, 2) изучение печатей запорожского войска и казачьей старшины, 3) исследование сфрагистических памятников греко-римских и византийских колоний в Северном Причерноморье (моливдовул, гемм, скарабеев, керамических клейм).

В это время значительно увеличивается источниковедческий фонд сфрагистики, происходит регистрация и описание печатей. По мере накопления фактического материала проводилась его предварительная систематизация и классификация. Сфрагистические исследования сосредотачивались главным образом в трех больших научных центрах Украины: Киеве, Львове и Одессе. В изучении печатей принимали участие известные украинские историки А. М. Лазаревский, Н. Ф. Беляшевский, Д. И. Зубрицкий, И. В. Луцицкий. Интересные исследования провели П. С. Ефименко, А. П. Барсуков, К. В. Бодуновский, Е. Е. Люценко, В. Н. Юргевич и др.

Хотя сфрагистика с самого начала рассматривалась как историческая дисциплина, ее связь с историей во многом была односторонней. Исследователи широко использовали исторические данные для атрибуции печатей и весьма ограниченно привлекали сфрагистические факты для изучения истории Украины.

В. Г. Фоменко

ВІЙСЬКОВІ ПЕЧАТКИ ЗАПОРОЖЦІВ

З усього багатства печаток, які збереглися у вигляді відбитків на документах, згадуваних у літературі з української сфрагістики, в даному повідомленні описуються деякі з печаток запорожців, якими засвідчувались документи, що виходили від гетьмана або від імені коша низового козацтва. Але відбитки таких печаток, на превеликий жаль, збереглися тільки на невеликій кількості документів кількох гетьманів і не являють собою нерозривного послідовного ряду за всі роки історії запорізького козацтва. Деякими печатками користувався не один гетьман, і тому вони в описах числяться приналежними двом або навіть трьом гетьманам.

У зв'язку з тим, що матеріали з сфрагістики у публікаціях не поділені за групами, а самі зображення печаток розкидані по багатьох джерелах, ми намагалися зібрати та викласти в одному повідомленні всі раніше опубліковані дані про деякі печатки, уточнити зміст і особливості написів на них, указати на досі ще не помічені відмітні риси та положення постатей, а також поділити описувані печатки на групи, що, на нашу думку, сприятиме повнішому дослідженню сфрагістики Війська Запорізького.

Загальним для всіх військових печаток запорожців, відомих з описів і відбитків на документах, є зображення в центрі печатки козака з